

Pukánszky Béla

Gyermeüket tanító apák

Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában

A 18–19. század fordulóján új ideál, új érték volt kibontakozóban: a meghitt családi élet eszménye, amely a forrongó, átalakulásban levő társadalmak hétköznapjainak bizonytalanságát, a jövő kiszámíthatatlanságát ellenpontosította az emberek tudatában. A kor mentalitása idealizált eszménnyé avatta a kiscsalád képét, amelyben az apa már igazi „pater familias”, szívesen foglalkozik gyermekeivel, érzelmileg kötődik hozzájuk.

A kor festői, grafikusai egyre szívesebben ábrázolták a családi együttétet, melyben a családtagok jól körülírható szerepekben jelennek meg. Példaként lássunk két képet a sok közül, amelyek ezt az új attitűdöt illusztrálják:

Daniel Chodowiecki (1726–1801) lengyel származású grafikus egyike volt a 18. század legismertebb képzőművészeinek. A Berlieni Művészeti Akadémia tagjaként, majd igazgatójaként olyan szerzők könyveihez készített illusztrációkat, mint *Rousseau*, *Diderot*, *Lessing* és *Klopstock*. Itt látható rézkarca egy polgári család intim, hétköznapi pillanatainak egyikét ábrázolja. Az édesanya – talán Rousseau hatására? – maga szoptatja csecsemőjét, míg az édesapa látható örömmel és büszkeséggel emel magasba egy másikat gyermekei közül. Egyszerű, természetes, a mindennapi életből ma is jól ismert gesztusokkal találkozunk itt a szemlélő. A lakószoba berendezése szinte puritánusnak mindható, a szereplők viselkedésében sincs semmiféle művies kimódoltság (amit egyébként a kor rokokó művészete oly gyakran ábrázol).

A következő kép már a 19. század közepéről való, alkotója *Ludwig Richter* (1803–1884), a korszak híres német grafikusa. A fametszet a kései biedermeier hangulatát idézi. Idealizált egyszerűséggel ábrázolja a kispolgári lakószoba zárt világának apró örömeit, amelybe e korszak polgárának jól esik visszahúzódni a külső világ megpróbáltatásai elől. De ezen a – kissé édeskésre stilizált – zsánerképen még ez a külvilág is veszít zordonságából. A távolból előtűnő templomtorny a kis családnak az egyház közösségébe való betagozottságát jelzi, s ez védettséget nyújt. Aggodalomra egyébként sincs semmi ok, hiszen ezúttal a mosolygós arcú postás is jó hírt, újrét hoz.

A képen ábrázolt jelenetben mindenki megtalálta a helyét. A tetőről lekanalikáló angyalok egy boldog, kiegyensúlyozottan harmonikus családot látnak, amelyben a nagymama megelégedett, a szülők gondoskodóak, a gyerekek jól neveltek, s még a háziállatok is teszik a dolgukat. Kiszámítható a gyerekek jövője is: ugyanolyan egyszerű, megbízható és becsületes kispolgárrá fognak válni nagykorukra, mint most szüleik. Zökkenőmen-

Daniel Chodowiecki: *Házi örömei*

tesen illeszkednek be a nagyobb közösségekbe, könnyedén megtalálják helyüket az életben, és általában beérik majd apró, hétköznapi örömmel is.

Mindkét kép az apa tradicionálisan távolságtartó szerepének átformálódását, gyermekeihez való érzelmi közeledését jelzi. Ezek alapján könnyen megfogalmazhatnánk a következőt: a 19. század polgári családjaiban az édesapák feladták korábbi távolságtartó magatartásukat, és közvetlen, érzelmekkel átszótt bensőséges kapcsolat kialakítására törekedtek házastársukkal és gyermekeikkel egyaránt.

A mentalitás alakulása, az attitűdök változása azonban korántsem volt ennyire egyértelmű, hogy a családon belüli kapcsolatrendszer alakulását ilyen egyenes vonalú fejlődéssel írhatnánk le.

Ha még egy pillantást vetünk e két illusztrációra, akkor észrevehetjük, hogy az apa mindkét képen központi alakként, mintegy „referencia-személyként” jelenik meg: minden tekintet rá szegeződik, a többi szereplő figyelmé felé irányul. Ezek a hétköznapi életből átvett, művészi eszközökkel felerősített gesztusok megerősítik a tételt, amelyet *Ludwig Fertig* német történész fogalmaz meg. Eszerint az apák a 19. század során ismét fokozott tekintélyre és autoritásra tettek szert, amelynek forrása megnövekedett társadalmi szerepük volt. Az édesapák mint dolgozó polgárok a külvilágban nap mint nap átérték az alá-fölérendeltségi viszonyok megerősödését, s – akár munkaadók, akár munkavállalók voltak – a családban is ezt a hierarchiára törekvést képviselték. Gyerekeiktől való távolodásukat fokozta, hogy dolgozó apaként kereső foglalkozásuk színtere ekkor már általában nem a családi ház volt. A távollevő apa figurája így olyan értékek hordozójává lett, mint a fegyelem, a rendettség és a védelem, míg az otthon érzelmi melegségének megteremtésére, a szeretet nyújtására való képesség egyre inkább az anya személyéhez kötődött. (*Fertig, 1984*)

Ludwig Richter: Újévi üdvözlés (1862)

nyeként. Az autokratikus-távolságtartó attitűdök térhódítása mellett éppilyen erőteljes lehetett a „családapa”-, a „pater familias”-szerep felértékelődésének folyamata. „Tentatív hipotézisünk” igazolására a neveléssel foglalkozó, széles olvasóközönségnek szánt korabeli irodalmat hívjuk segítségül.

Irodalmi naplók a gyermeknevelésről

Ernest Legouvé

A gyermekneveléssel foglalkozó írások között új műfaj jelenik meg a 19. században: a gyermeküket otthon, családi körben nevelve oktató édesapák – többnyire fiktiiv – naplója. Telitalalat ez a műfaj, üdítő színfolt abban a korban, amikor egyre jobban szaporodtak a nevelés mindennapi gondjainak megoldásához receptet osztogató, magabiztos hangvételű írások.

E fiktiiv naplók szerzőinek köre változatos: találunk közöttük ismert és sikeres szépírókat, színpadi szerzőket éppúgy, mint neveléstudós egyetemi tanárt. Az előbbire jó példa *Ernest Legouvé* (1807–1903) francia író, akadémikus, az utóbbira pedig a kolozsvári egyetem első pedagógus-professzora, *Felméri Lajos* (1840–1894). Mindketten saját ko-

ruk ismert és elismert szerzői, akik – eltérő alkatukból fakadóan – különböző területek felől közelítettek a neveléssel foglalkozó esszé műfaja felé.

Ernest Legouvé több színdarabja magyar színpadokon is jelentős sikert aratott (például: ‚Adrienne Lecouvreur’, ‚Nők harca’, ‚Tündérujjak’ és az *Eugène Labiche*-sal közösen írt ‚Tücsök a hangyáknál’). A színház mellett élénken foglalkoztatták kora társadalmának aktuális problémái is. A Collège de France falai között 1948 tavaszán hetente több száz hallgatója volt előadásorozatának, amelyben a nők történelmi szerepéről, társadalmi helyzetéről és jogairól beszélt. Kifejtette, hogy a francia forradalom és ennek nyomán a napóleoni jogrendszer adós marad a nők jogainak egyértelmű megfogalmazásával. Legouvé erőteljes támadást intézett az idejétmúlt, patriarchális jogrendszer ellen, amikor a „különbözők egyenlőségének” alapelvét hirdette. Ennek alapján sürgette nők társadalmi emancipációját, jogaik kodifikálását, és ezzel szoros összefüggésben az intézményes leánynevelés rendszerének fejlesztését.

A nők művelődéstörténetével foglalkozó előadásai nyomán több könyvet írt, ezek közül az ‚Histoire morale des femmes’ (1849) magyarul is megjelent *Feleki József* fordításában (‚A nők erkölcsi története’). Hasonlóan nagy sikert aratott későbbi műve, amely ‚La femme en France au XIX. Siècle’ (‚A nő szerepe a 19. századi Franciaországban’) címen látott napvilágot 1864-ben. Legouvé ekkor már nemcsak híres színpadi szerzőként ismerte kora művelt olvasóközönsége, hanem társadalmi kérdésekkel foglalkozó tudósként is. Sorra jelentek meg kötetei, amelyekben már a családi nevelés kérdéseivel is foglalkozott. Ezek közül legismertebb az ‚Atya és fiú a 19. században’ (eredeti címe: ‚Les pères et les enfants au XIXe siècle’. Paris, Hetsel, 1867), melynek fordítója szintén *Feleki József* vidéki plébános, és a Franklin Társulat gondozásában jelent meg 1878-ban. Ugyancsak ő ültette át magyarrá Legouvé egy nevelési témával foglalkozó esszékötetét, amely ‚Leányaink és fiaink’ címen jelent meg magyarul 1885-ben.

Az ‚Atya és fiú...’ tehát egy fiktív napló, egy apa naplója gyermeke nevelésének hétköznapiiról. Legouvé így fogalmazza meg vizsgálódása tárgyát: „Egy lelket választottam színterül eszmém kifejtésére, egy atyai lelket örömeivel, zavarával, ijedelmeivel; oldala mellett egy másik lélek, a gyermeké, tudatlanságával, kíváncsiságával.” (*Legouvé*, 1878) S az általa bemutatott érzékeny lelkű apa fogékony a nevelés kérdései iránt, sőt időt szakít fia nevelésére és tanítására. A Legouvé által ábrázolt édesapa kirándulásokat tesz fiával a társadalmi élet különböző szintereire, lehetőséget teremtve így az emberi jellemvonások megfigyelésére, az erkölcs mibenlétére vonatkozó kérdések megfogalmazására. Az erkölcsöt érintő kérdésekben – ez is új jelenség a nevelés történetében – az apa a gyermek igazságérzetére, romlatlan ösztöneire hagyatkozik: „Semmi sem hozza őket zavarba, semmi sem tántorítja meg” – írja a gyermekekről. „Tiszta lelkük, melyet az emberekkel és a tárgyakkal való érintkezése zománcától még meg nem fosztott; mely előtt alkalmazkodás, alku és elővigyázat még ismeretlen, sajátos érzékkel bír az igazság iránt és abban hajthatatlan...” (*Legouvé*, 1878)

Meghitt, hangulatos kis történeteket sző Legouvé a gyerek házi oktatásáról, tanításáról. Nemcsak a tudás megszerzéséhez vezető út során alkalmazott módszereket ismerhetjük meg ezeken az oldalakon. Ennél többet érzékeltet a szerző: azt a finom ecsetvonásokkal ábrázolt szenvedélyes érdeklődést, amellyel az apa gyermeke fejlődését lépésről-lépésre nyomon követi, és azt az alaposan átgondolt erőfeszítést, amellyel ezt a fejlődést segíti.

Ernest Legouvé

Hogy erre a segítő attitűdre képessé válhasson, az apának magának is egy katartikus lelki átalakuláson kell keresztülmennie: rideg, távolságtartó atyából empatikus segítő-társá kell válnia:

„Tegnap a kandalló mellett ültem, és figyelemmel olvastam egy chinai utazás érdekes leírását, midőn egyszer fiam, ki mellettem játszott, megfogja karomat és így szólít meg: Atyám, miért ... – Hagyj békét ... Miért gyulad meg... – Hagyj már békét! – szakítám félbe. De ő a gyermekek természetes nyakasságával tovább faggatott: Miért gyulad meg a tűz, ha a fújtatóval fujják? Felelj nekem, – mondd meg atyám ... Mit tudom én, – mondtam neki türelmetlenül és félrelökve magamtól. A gyermek csüggedten félrevonta magát és én folytatám olvasásomat. De szórakozott valék; megzavart figyelmem nem tudta megtalálni az elbeszélés fonalát, a távoli vidékek ismeretlen neveit olvasva, akaratom ellenére is folyvást előttem láttam a gyermek kíváncsi tekintetét és kérdő szemeit. Nemsokára azután mintegy észrevétlenül elhagytam China partjait és röpködő gondolatom ama bámulatra méltó miért-en akadtak meg, mely a gyermek beszédének alapját képezi. Minő kutató lélek! – mondtam magamban, – minő buvár szellem a gyermek, mennyire meghatja őt minden e rája nézve új világban. Arcán valóságos fájdalom tükröződött vissza, midőn félrelöktem magamtól. Ugyan hogy is tudtam ezt elkövetni? Nem hiba-e, nem több-e a hibánál ilyen modorral gyengíteni a vágyat, melynek alapja a tudományszomj? Nem annyi-e ez, mint erővel lezárni szemeiket? A sötétben nem használhatják a látás tehetségét; maguk a tárgyak elvesztik rájuk nézve jelentőségüket, mi által sötét éjszakára kárhoztatjuk azokat, kiket világoságra hozni kötelességünk. Gondolataim szemrehányásba mentek át. – Miért tagadtam meg tőle a feleletet? Midőn magyarázatot kért, miért mondtam ezt neki: mit tudom én? E szóra hirtelen megdöbbsentem! Megrázó, hatalmas, szégyenteljes oka van e feleletemnek, »mit tudom én« – üztem tovább lassan gondolataimat, – oka az, hogy valóban nem tudom!” (Legouvé, 1878)

Az első lépés megtörtént: a saját köreibe bezárkózó apa – miután rádöbben fia tudáshomjának értékére és tudatlanságára, ami miatt e tudáshomját kielégíteni nem tudja; ez a férfi, aki eddig csak azt tette szülőként, amit saját szüleitől is látott; nos, ő e katartikus élmény hatására kilép a hagyományosan reá testált szerep maszkja mögül. Így folytatja:

A könyv kiesett kezemből, a maga borzasztó nagyságában most vettem először észre tudatlanságomat és a mint a leesett könyv félig nyitva lévő lapjára tekinték, gépiesen olvastam el címét: Utazás Indiában és Chinában. – Különös – gondolám – igyekszem megtudni a Chinában történeteket és nem tudom, hogy a fújtató, melyet minden pillanatban használok, miért éleszti a tüzet, melynek melegét kőponként érzem! Mi hát az a fújtató? – kérdelem magamtól. Honnan kerül elő a fogója, mely tartja; az oldala, melyhez a fogó erősítve van; a festett papír, mely oldalát borítja? Ki készíti a könyvet, melyet olvasok, a papírt, melyre irok? Miképen? Hol? Mióta? Egymást követte a sok kérdés, – egymást üzte a sok „miért”, mint ha csak minden tárgy megelevenült és kérdezett volna! A temérdek titok mely eddig környezett, a nélkül, hogy értettem vagy vizsgáltam volna, és a mely most egyszerre tárult fel mind előttem, lidércnyomásként nehezedett reám eme egyetlen, szégyenteljes feleletemért: »mit tudom én!« A gyermek hangja felébresztett tudatlanságom álmából. Ki akarok bontakozni belőle – ő érette. Tanulmányozni akarom ama kis világot, melynek szoba neve, hogy vezetője legyek és csodákat mutassak be neki.” (Legouvé, 1878)

Megszületik a terv: egy tizenhét századi francia író művének címét alapul véve – „Utazás a szoba körül” – képzeletbeli utazásokat tesz fiával a tudomány világába, melyek kiindulópontjai a szobában található használati tárgyak:

„Én itt e helyen, kisdud szobácskában akarom összpontosítani vándorlásaimat; zarándokolni indulok, hogy magamhoz térjek! Te pedig, kedves faggatóm, te, ki makacs „miért”-ekkel ismeretlen eszmémozgalmat költél fel bennem, jér velem, tekints és hallgass reám, tanulj és taníts engem! Gyermekek! Gyermekek! Mély vonzalommal szeretünk mi titeket és még sem tudjuk, mily drága kincseink vagytok ti nekünk! Titeket nemcsak azért adott az Isten minékünk, hogy legyetek számunkra az örömmek kiapadhatatlan forrásai; hanem azért is, hogy legyetek nevelőink; őszinte kérdéseitek felnyitják szemeinket; hogy tanítsunk titeket, magunk is kényszerülünk tanulni vagy ismételni: mindent nektek köszönünk, még azt is, a mit nektek adhatunk!” (Legouvé, 1878)

Legouvé nem elégszik meg azzal, hogy a gyerekről szóljon, többet tesz ennél. Rámutat egy olyan jelenségre, amelyet azóta is viszonylag kevesen vizsgáltak: rávilágít a gyermeknek a szülőkre, a felnőttekre gyakorolt hatására. A gyerek nála tanítvány és tanító egyben. Végző soron erről szól ez a könyv: az apa, aki maga vezeti be gyermekét

a világ, az élet rejtelmeibe, saját maga ismerteti meg vele a természet jelenségeit – ez az apa maga is tanulni, fejlődni kényszerül, hogy fiának házitanítója lehessen. Rousseau kívánalma itt szó szerint vétetik: az apák legszentebb kötelessége, hogy maguk neveljék gyermekeiket.

Az esszében szereplő édesapa nevelői arculata az „utazások” során jelentősen átformálódik, fejlődik. A kezdeti érdektelenség, a nevelői eszközök hiánya már a múlté, néhány együtt töltött délután után már nagyfokú érzékenységgel tudja nyomon követni fia lelkének történéseit. A huszadik század reformpedagógusai sem figyelték nagyobb csodálattal és mélyebb empátiával a gyermeki lélek finom rezdüléseit:

„Egy hó óta útban vagyunk: Kirándulásainknak oly nevet adtam, mely kis útítársamat megigéz e név: »Egy tudatlan tudományos utazása szobája körül«. Sétáink időnként szükségképp félbeszakadnak; előbb magamnak kell az utat kiismernem, hogy neki megmutathassam. De mire emellett is lelkesedésem első fellobbanásában oly sikeresen használtam fel az első hónapot, hogy tanítványommal a szobának három vagy négy lényegesen alkotó elemét ismertethettem meg; már tudja, – köszönet néki, magam is tudom, – hogy honnan kapjuk a vasat és miképpen dolgozzák fel; mi a festett papiros anyaga és gyártásának módja.

Hogy ezen fogalmakkal megismertessem, nemcsak arra voltam kényszerítve, hogy előbb magam megismerjem; hanem arra is, hogy a tanítás módszerét elsajátítsam.

A gyerekek nem közönséges hallgatók, kik az egyszerű magyarázattal megelégszenek; ránk meresztett nagy szemek, kérdezősködéseik, hallgatásuk, várakozásuk oly külön nyelvet alkotására ösztönöznek bennünket, mely a tárgyakat kényszer erejével ülteti át lelkükbe; világosnak és érdekesnek kell lenni egyaránt; egyszerűsíteni kell mindent, a nélkül, hogy valamit elhagynánk; mindenekelőtt képzelőtehetségükhöz kell beszélni.

A gyermekeknél főtehetség a képzelődés. Az ész csirájában van meg bennük, még csak jövőben fog kifejlődni; emlékezetük fogékony az eszmék és a tények elfogadására, de nem elég erős azok megtartására is. Kevés erőfeszítéssel sokat tanulnak, de könnyen sokat is felejtenek, minek oka abban rejlik, hogy általában csak a szerzett ismeretekre ügyelünk, holott a gyermekek soha sem szerzik az ismereteket, hanem csak elfogadják.

Midőn valamely tényt mélyen bevésni akarok a gyermek lelkébe, nem támaszkodom egyedül emlékező tehetőségére, mely nagyon hasonlít a fényképészeti lemezhez, mely minden benyomást könnyen elfogad, de könnyen el is veszít, hanem igyekszem magyarázatomnak éles fordulatot, egyszerű, de megkapó alakot adni.” (Legouvé, 1878)

Érdekes, elgondolkodtató sorok. *Locke* „tisztá lap”-elméletén túllép, nem tartja célszerűnek a mechanikus ismeret-bevésést, a tanítás menetét a gyerek érdeklődéséhez, egyéni felfogóképességéhez kívánja alakítani. De többet is tesz ennél. A tanítás anyagát, a tanulás során megszerzett ismeretek körét úgy választja meg, hogy a tananyagot feldolgozó beszélgetés során a pusztá ismeretszerzésen túl mindig adódjon alkalom nevelő jellegű, lélekformáló élmények megtapasztalására is. Jó példa erre a „Kényelmünk” című rövid alfejezet:

„Pascal helyesen mondja: »egyik legnagyobb bűne az embereknek, hogy nem tudnak otthon megmaradni.« A mióta tanulmányozom e szobát, minden a mi benne van, forrása az ismeretszerzésnek reám nézve éppúgy, mint fiamra nézve. A múltkor meglátogattuk a némszéd üveghutát és egy vak munkással is találkoztunk, kit a láng visszaesapódása fosztott meg szemefényétől. Résztvelem a szerencsétlen iránt, elmélkedésem a szerencsétlenség fölött újabb tanulmányra vezetett; tegnap a szoba közepére állítam fiamat és így szóltam hozzá:

- Tekints jól magad körül! – Körültekintett.
- Milyennek találod e szobát ?
- Nagyon csinosnak.
- Hogy tetszenek e függönyök ?
- Nagyon szépek.
- És e tükör, e papírok, e karszékek és e kanapé, csinosak mind ugyebár ?
- Csinosak.

– Nézd gyermekem kellemes benyomást tesz reánk e tárgyak látása, pedig egyetlen egy sincs e tárgyak között, mely fájdalmat, veszélyt, szerencsétlenséget, vért, könnyhullatást, sőt halált ne képviselne!

– Hogyan ! – kiálta a gyermek megrémülve.

– Emlékezel még a szerencsétlen üvegművesre, kinek szemeit kiégette a kemence lángja. Tanuld meg, hogy egyetlen egy foglalkozás sincs, melynek ostora ne volna, egyetlen egy munkás sincs, ki foglalkozása közben életével ne játszanék. Nemcsak a cserepezőket értem, kik a háztetőről lezuhanhatnak; a kőműveseket, kik köhalmaz alatt lehetik halálukat; kőfejtőket, kiket egy felrobbanás megcsonkíthat; bányászokat, kik egy beszakadás következtében elveszhetnek; ácsokat, kik leesnek a magasból, ha állványuk összedől; nem beszélék előtted a sok ezer megsebzésről, mit e rettenetes szerszámok kezelése naponként okoz; sem a fáradság és nélkülözés sok ezer betegségéről, melybe e túlságos durva munkák ejtenek ... nem! ... nem ezekről akarok beszélni! Állapodjunk meg ama békés foglalkozásoknál, melyeknek hasznos művei naponként kézzel foghatók ... Látod az ablakon azt a csinos zöldeskék kelmét? Ennek készítőit folytonosan üldözi egy borzasztó betegség: a sorvadás, melyben öreg szomszédnőnk is meghalt; a festett papír készítőit az arsenikum, – a szobafestőket az ólom, – a tükrök cinezeit a higany fenyegeti a megmérgezésel; a kristálymetszők gyakran mellbetegségben, az aranyozott szegkek készítői véglengyelgésben halnak el; a selyembubókat lemotoláló asszonyok ujjai megrepedeznek a fekélytől; a vegytani gyufagyártók gyakran elveszítik inyüket és a felkötésre használt rongyok által álkapcájukat is; végre, kik gépek körül dolgoznak, magokban e gépekben gyakran legborzasztóbb ellenségüket találják: a rémesen puszító kerekék fogai között készítőjéről, kinek talán magának ágya sincs; soha ne ülj a kandalló mellett a nélkül, hogy meg ne emlékezzél annak készítőjéről, a ki talán maga fázik; végre népesítsd be e kis szobát mind ama ismeretlen barátokkal, kik ezt alkalmas helyé varázsozták munkára és édes öröme egyaránt; gondolj néha atyádra is, kinek te vagy egyedüli gondolata: eképpen legyen reád nézve e szoba örök tanítója a szájalomnak, hálának és gyöngédségnek!” (*Legouvé, 1878*)

Az idézetből jól látható, hogy a korra jellemző, kissé szentimentális és dagályos stílus mögül egy olyan apa alakja tűnik elő, akiben szenvedélyes nevelői tettvágy munkálkodik: minden lehetőséget megragad, hogy embertársai iránti együttérzésre, empátiára, a társadalmi kérdések iránti érzékenységre nevelje-tanítsa fiát.

A fentiekből kitetszik, hogy Legouvé gyermekszemlélete más, mint amit a 18. és 19. századi uralkodó pedagógiaelméleti irányzatok befolyása alapján várhatnánk. Francia szerzőről van szó, így nem meglepő, hogy távol áll tőle a herbartianus pedagógia célkitűzése, amely mindenekelőtt puritánus erényekkel felvértezett embert, „jó állampolgárt” akar formálni a gyerekből. De nem érinti meg az angolszász utilitarizmus Locke-féle emberideálja sem, amely a gyerek képlékeny lelkét passzív anyagnak tekinti, s a világ praktikus dolgaiban könnyedén eligazodó úriemberré kívánja formálni tanítványát. Leginkább Rousseau gondolatai kelnek életre Legouvé könyvében. A francia filozófus a tanítást élményszerű „séták” keretei között oldja meg, Legouvé a szobában tett képzeletbeli „utazások” során tanítja a fiút. Mindketten fontosnak tartják a konkrét ismeretszerzésen túlmutató nevelést, a morális lelki fejlődést elősegítő nevelő jellegű tapasztalatok nyújtását.

Emlékszünk Rousseau Emillel tett kirándulására, melynek során az agyagkacsával bűvészkedő vásári mutatványos lesz az, aki katartikus élményhez jutja a fiút: Nevezetesen úgy, hogy előbb hagyja, hogy a mutatvány rejtélyét megfejtő fiú a mágnesérc-darab segítségével maga felé vonzza a vizen úszó bábut, majd másodsor leleplezi a tömeg előtt találékonyságával tetszelegni akaró gyereket. A magamutogató önteltség jellemhibája felé vezető ösvényről így egy csapásra a helyes út felé tereli a fiút. Ebben a kirándulásban a Rousseau által teremtett „nevelési helyzetek” (ahogyan mai szóhasználatlal neveznénk) egyike jelenik meg. Akárcsak a Montmorency erdőben való tévelygés, kiűtkeresés, ez sem valódi élethelyzet, nem „spontán történet-sorozat”, hanem aprólékosan kigondolt és előre megrendezett szituáció. Így tesz Legouvé is: a tanítás során úgy rendezi el, úgy tálalja az elsajátításra váró ismereteket, hogy ezekhez kapcsolódóan mindig adódjon alkalom az erkölcsi értékek felmutatására, a morális tapasztalatokat nyújtó beszélgetésekre.

Látható tehát, hogy Legouvé gyermekfelfogása a 20. század hajnalán kibontakozó reformpedagógiai irányzatok gyermekközpontúságát előlegezi meg. Bemutatott könyve is

megerősíti azt a feltevést, hogy a reformpedagógia eszmei előkészítése mélyebben gyökerezik a 19. századi írók munkásságában, mint ahogyan azt korábban hittük.

Legouvé-recepció Magyarországon

Hegedűs István és Binder Laura

Legouvé nevelési írásai erőteljesen hatottak saját koruk olvasóközönségének felfogásmódjára, gyermekekről alkotott képre. S hogy ezek az olvasók nemcsak a művelt francia rétegekből kerültek ki, azt bizonyítják a könyveinek fordításai, többek között a Feleki József által magyarra átültetett kötetek is. Gyermekeközpontú felfogása, nevelésről megfogalmazott újszerű gondolatai Magyarországon meglepően hamar jelentős visszhangra találtak. Pedagógiai folyóiratokban egyre-másra jelentek meg olyan esszék, amelyek a gyerek egyéniségére irányították olvasóik figyelmét, az „újfajta” nevelés előnyeiről szóltak. Elterjedt egy új műfaj: olyan írások jelentek meg a neveléssel foglalkozó újságokban, amelyben a szerzők nem eredeti gondolatokat fejtettek ki, hanem külföldön divatos szerzők tárcáinak „utánérzéseit”, parafrázisát adták. (Pukánszky, 2001) Több ilyen tárca jelent meg például Hegedűs István tollából „Legouvé nyomán” aláírással.

Hegedűs István a korszak igen termékeny és elismert szakirója volt, aki szívesen foglalkozott pedagógiai kérdésekkel is. Teológiai akadémiát végzett Kolozsvárott és Pesten, majd német egyetemeken folytatta tanulmányait. Hazatérve előbb a kolozsvári, majd a budapesti egyetemen lett a klasszika-filológia tanára.

Hegedűs szívesen publikált a Család és Iskola című kolozsvári lapban, amelynek egy évig főszerkesztője is volt. Itt jelent meg az a tárcája is, melynek címe: „Menj, nincs időm”. A rövid írásban a magyar szerző voltaképpen Legouvé „Atya és fiú a 19. században” című könyve egyik fejezetének tartalmát gondolja tovább. (Hegedűs, 1875) Egy olyan édesapa szerepel a cikkben, akit sokáig fárasztott folyton kérdezősködő gyermeke, de egy katartikus pillanatban rádöbben arra, hogy milyen fontos szerepet tölt be ő fia életében: „Az atya egészen új dolgot érzett. Érezte, hogy ő nevelő. Érezte, hogy neki nem elutasítani, de felelnie kell. Neki le kell ereszkednie a gyermek lelki világához, neki vele foglalkoznia, vele játszania kell. Gyermekeké kell válnia, hogy megértse azt a kínzó szót, melyben a gyermeki lény legőszintebben nyilatkozik: Miért?” (Hegedűs, 1875) A házi-tanítói-házinevelői szerepet ettől a pillanattól önként magára vállaló édesapa ezek után – jó pedagógusaként – folyton bűvárkodik: készül, hogy fiát méltó módon taníthassa. A tanító célzatú beszélgetések voltaképpen játékos képzeletbeli utazások: kirándulások, melyek során a gyerek megismeri a szobában található használati tárgyak és eszközök (például kandalló, ablaküveg) előállításának módját.

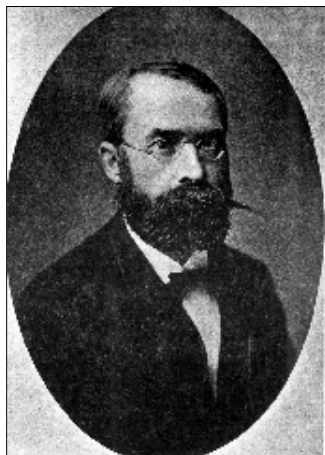
A magyar szerzők gyerekekkel kapcsolatos gondolkodásmódjának átforgatódását bizonyítja Hegedűs egy másik cikke is, amely 1877-ben jelentetett meg ugyanebben a lapban. Ez az újabb Legouvé-parafrázis a szülői gyöngédség és a tekintély kapcsolatát vizsgálja, s benne a szerző megfogalmazza az új nevelői stílus egyik lényeges vonását: „Bizonyára könnyebb volt hajdan atyának lenni, mint manapság [...] Ma alkotmányos apák vagyunk, még pedig azon súlyosbító körülménnyel, hogy nincsenek felelős miniszteraink. Minden tettünket, minden szavunkat meglátolják, mint valami budget-tételeket...” (Hegedűs, 1877) Érzékletes szembeállítás ez a „rég” és az „új”, a mélyen gyökerező „autokratikus” és a kialakulóban levő „demokratikus” apai nevelési stílusnak. (Pukánszky, 2002)

Az is igen figyelemre méltó újdonság, hogy ebben az időszakban nemcsak a fiúk nevelésének újfajta eljárásait népszerűsítették a nyugati írókat buzgón olvasó és követő magyar szerzők. Friss szellemű írások jelentek meg a leánynevelés témakörében is. A már fentebb idézett kolozsvári folyóirat, a Család és Iskola 1880-ban több részletben közölte Binder Laura írását egy édesanyjáról, aki maga vezette be leányát a természettan rejtel-

meibe. (Binder, 1880) A tanítás során megjelennek a már jól ismert és bevált módszerek: séta a természetben, beszélgetés a világ jelenségeiről, magyarázattal egybeszöve. A türelmes édesanya a gyerek értelmi fejlettségéhez alkalmazkodva, könnyen emészthető adagokba porciózva tálalja kislányának a tudományt, aki így könnyedén, szinte észrevétlenül építi fel a világra vonatkozó alapismereteinek rendszerét. (1)

Felméri Lajos képzeletbeli utazásai

A Legouvé-recepció különösen erősen jelentkezett a 19. század egyik legkiemelkedőbb és legeredetibb magyar pedagógus-gondolkodójának, Felméri Lajosnak (1840–1894) a széles nagyközönség számára írt műveiben. A kolozsvári egyetem első pedagógia-professzora (1872–1894) kiválóan tájékozódott a korabeli angol és francia pedagógiai szakirodalomban, és nincs okunk feltételezni, hogy ne ismerne volna a nevelésről kötetlenebb, esszé-stílusban író szerzők műveit is. Volt közvetlen nevelési tapasztalata, hiszen évekig nevelősködött *Haller József* gróf családjánál. Pesten végzett református teológiai és egyetemi filozófiai tanulmányok után az 1860-as évek végén Angliában, Skóciában és Németországban járt tanulmányúton, s tapasztalatairól könyvet is írt. Termékeny pedagógiai író volt, szívesen írt a nevelésről pedagógusoknak, szülőknek és házi nevelőknek. Otthonosan mozgott abban a stílusban, amelyet Legouvé munkáiból már jól ismerünk.

Felméri Lajos

Tanári pályafutását a sárospataki főiskolán kezdte. A lélektan, logika, vallásbölcselet és esztétika mellett pedagógiát is oktatott, s egyre határozottabban foglalkozott egy neveléstani rendszer kialakításának gondolatával. Az 1872-ben Kolozsvárott megalapított tudományegyetem pedagógia tanszékének élére meghívást kapott – ez a tudományos szakírói és professzori kibontakozás páratlan lehetőségét kínálta számára.

Kolozsvárott kezdett hozzá egyre nagyobb ívű tudomány-népszerűsítő munkásságához. Előadásokat tartott, a széles olvasóközönségnek szánt folyóiratokban publikált cikkeket szülőknek, pedagógusoknak nevelési, közoktatási, szociológiai kérdésekről. Negyedik esztendeje tanított a kolozsvári egyetem pedagógiai tanszékén, amikor – a kor szokásaihoz híven több részletben – megjelent egy írása a *Néptanítók* lapjában *’Utazás a szobában’* címmel. (Felméri, 1875)

Már a cím is Legouvé művének ismeretét sejteti, de van még több közös vonás kettejük között. Egy apróság: mindketten hivatkoznak *Pascal* mondanására, miszerint „az emberek egyik legnagyobb bűne, hogy nem tudnak otthon ülni”. (Ebbe a bűnbe egyik szerzőnk sem kíván esni, hiszen utazásuk csak képzeletben zajlik, valójában kényelmes szobájukban ülnek.) Fontosabb egybeesés viszont az, hogy mindketten a gyerek érdeklődését veszik figyelembe. Felcsigázzák beszélgetőtársuk érdeklődését, amikor érdekes, izgalmas beszélgetés során mutatják be nekik be a természettudományok egyes elemeit – Legouvé az egyszerűbb használati tárgyak fizikai működését, Felméri pedig az emberi szervezet működését a szív munkájától kezdve az érzékszerveken át az idegrendszer működéséig. A magyar neveléstudós – a francia íróhoz hasonlóan – a gyermeket gondolkodó, kérdéseket feltevő, problémákat megoldó lénynek tekinti, nem pedig külsőleg adagolt ismereteket mechanikusan feldolgozó tanuló gépnek. Nem véletlen, hogy Felméri Lajost a pedagógiatörténeti szakirodalom a magyar reformpedagógia előfutárának tekinti. (Köte, 1997)

Felméri „útleírása” már az elején Legouvé könyvét idézi fel emlékezetünkben. Így kezdi az utazás színhelyének és a beszélgető-tanításnak leírását: „Egyszerű kis szoba, benne pár öreg karszék, a vas kályha, régi fali óra; egy szerény album és tükör, kis zongora, pár ódon festmény, a tisztára mosott padlaza-

ton kicsiny szőnyeg, a kristály tiszta ablakok előtt néhány cserép virág: minő nagy vi lág ez kevéssel beérni tudó léleknek; a gyermeki lélek előtt pedig az ismereteknek egész encyklopaediája. [...]

Házi locomotivodat megindítod, azaz elkezded peripatetikus philosoph módjára járkálni, s íme gyermekeid, minden jegyváltás nélkül hozzád csatolják üres (t. i. szellemileg üres) kocsijokat. Te vagy mozdony, és mozdonyvezető egy személyben. A vonat menete alkalmával – mint tudjuk – a második, harmadik kocsi ugyanazon zökkenéseket teszi, miket az első tett: ugyanez történik házadnál is, mert gyermekeid, mint vasúti kocsik, helyesebben, mint természeti népek, majmolják még lépteidet, testtartásodat is. Persze mindnyájan egy kupében, az édes otthon első rendű kupéjában utaztok. Megindulhattok bátran üres zsebbel, mert pénzhajhász vendéglősek, lelkiismeretlen pincérek nem fogják utatokat megkeseríteni; sem a határszéli motozásoknak kitéve nem lesztek, sem a hordárok szerencsés utazást követelő arc és még egy hatósért kacsintgató kéz-tartásait nem kell megváltanotok. Mozdony, kocsi, konduktor, vasúti mérnök, hordár, vendéglős, minden-minden magatokból telik ki.

Pascal, a nagy francia moralista, igen helyesen mondá, hogy az embereknek egyik legnagyobb bűnök, hogy nem tudnak otthon ülni. Mi utána tehetnők, hogy ma az utazások, körutak, kéjkirándulások korában – nem tudnak utazni. Tehát otthon ülni és mégis utazni, tanulságos kirándulásokat tenni: bizonylyan első rendű érdeme lehet egy családfőnek. Múlt évben egy régi ismerősömet látogattam meg, s meglepetve voltam tanúja egy ily szobai utazásnak, melynek első állomásnyi részét tanító-társaimnak, a főbb vonásokban, egy kis előzménnyel együtt íme bemutatom.

Forró augusztusi délután volt. Barátommal arról beszélgeténk, vajon mi lenne helyesebb az iskolai építkezéseknél, a régi iskolaépületeket kitarozni-e, vagy azokat merőben újból építeni.

[...] Ily veszedelmes destructív dolgokon törtük fejünket, midőn hirtelen az ég is, a külső fojtó bűzhődt levegőre haragosan ráfordult, dörögni kezdett, a felhők csattogni, szikrázni kezdettek, mintha valamely cyclops-óriás velők pipára akart volna gyűjtani, acél- és kovaként saruén őket egymáshoz, taplónak bizonyosan a mi ódon iskolánk épületét akarván felhasználni. Zoltánt, ismerősöm elemi iskolát ép akkor végzett fiát, hirtelen beützte az udvarról a vihar.

Na fiam – mond az apa – látom az orcádról, hogy elfáradtál. Jó, hogy bejöttél most már pihenésül itt a szobában fogunk járkálni, s egymást megnézni.

Zoltán. Dehogy fáradtam el, atyuskám, csak az arcom oly piros; de az egyébkor is piros színű, hiszen mama azért mondja annyiszor, hogy az ő kertében az én orcám a legszebb rózsá, s legtartósabb, mert télen-nyáron egyformán virít.

Apa. Mindjárt meglátom igazad van-e? Add ide kezedet. Lásd, van a te testedben egy kis szivattyú, mely hasonlít az udvaron levő szivattyús kúthoz. A különbség a kettő közt az, hogy ez a szivattyú, melynek neve szív, kettős szerkezetű: A szív két félből áll: jobb- és bal kamarából, egy-egy pitvarral, vagy váróteremmel ellátva. De van e kamaráknak, és pitvaroknak nagyon jól záródó ajtóik is, melyeket bilentyűknek hívnak. Ezek az ajtókon a szív kamaráknak egy öröké bolygó vendége játszik bujósdit: a vér, a szívszivattyúnak ez a drága-piros vize. A vérnek is van víz-része, a vér-savó, becsebb részét a vérgolyók alkotják. Ezek a golyók, mintha csak az örökös bujdosásra kárhozottat Kain tarisznyájából kikerült pénzdarabok volnának, örökös útban vannak a test csatornáin, az (üt- és vér-) ereken. Hogy társágban utaznak, természetes; kényelmesebb és kellemesebb mindig ismerősökkel és rokonokkal utazni. Főállomás a szív. Ha a szív váró-termek, a pitvarok megteltek utazókkal, megnyílnak az indóházakba nyíló ajtók, s egy pillanat alatt minden utas hajón van. Erre a kamarák falai összeszorulnak, az ajtók kitárolnak, s minden háromszori csöngetés nélkül útra indul a vízi vonat, ki egy, ki más irányban: A szívnél a háromszori csöngetést a váróterem, az indóház kiürülése és az erre következő rendkívül rövid ideig tartó szünet (pauza) helyettesíti, a miket együtt egy szívverésnek hívunk. Az útra kelt vérgolyók egy része délfelé tart, a déli csatornáin, hogy a test Alföldjének rónáit megöntözze, a bédényeket, a gyomort stb. megítassa, kiséperje, kitisztogassa. A másik rész pedig északra megy, a nyak ütéren, a fej, az agy biradalmának megöntözésére ...” (Felméri, 1875)

A fenti idézetek alapján jól érzékelhető a két szerző és a két mű közötti hasonlóság és különbség. Legouvé már pályája csúcán írja nevelési életképeit, Felméri viszont még pályakezdőnek tekinthető, tragikusan rövid élete fő műve, „A neveléstudomány kézikönyve” még előtte áll. Közös viszont a gyerekről alkotott felfogásuk: a gyereket aktív, izgalmas problémákat kereső lénynek tekintik, akinek érdeklődése a tanulási folyamat fő mozgatóereje. Nem hisznek az apró lépésekben haladó, „tudásporciókat” adagoló ismeretszerzés herbarti receptjében. Beszélgető, együtt gondolkodó – a szókratészi heurisztika elemeit sem nélkülöző – tanulásuk improvizatív, művészi tevékenységre emlékezteti az olvasót. Olyan tanításra, amely az egész lelket mozgósítja, s nem csupán az értelem csiszolására tör. Legouvé emellett különös gondot fordít az erkölcsi problémák felvetésére is, Felméri e munkája esetében a morális nevelés nem kap ilyen hangsúlyt. A Legouvé által bemutatott apa voltaképpen tiszteletre méltó amatőr a természettudományok vi-

lágában: maga is állandó tanulásra szorul, hogy fiát taníthassa. Felméri főhőse viszont (bécsi politechnikumi oklevéllel a zsebében) kiváló szakértője a tudományoknak, nemcsak az élettant ismeri és tudja szemléletesen tanítani, hanem – ahogyan az a cikk folytatásaiból kitűnik – lebilincselően tudja szemléltetni a fizika (fénytán, mechanika, stb.) különféle jelenségeit is. (Felméri, 1877)

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a gyermek, a gyermekkor iránti érdeklődésnek fokozódása, a gyermek egyéniségéhez alkalmazkodó tanítási módszerek felbukkanása és terjedése Magyarországon is elkezdődött, még mielőtt a tradicionális reformpedagógiai irányzatok teret hódítottak volna. Újjá kell értékelnünk azt a neveléstörténeti axiómát, amely a gyermektanulmány, a gyerekre koncentrálnó reformpedagógiai irányzatok megjelenésnek idejét a századforduló előtti néhány évtizedre teszi. Az új pedagógiák kialakulásának eszmétörténeti előzményei sokkal mélyebbre nyúlnak vissza, és így célszerűbb a gyerekekkel kapcsolatos újfajta indítatású, „gyerekközpontú” szemléletmódot egy, a pedagógia története során már a reneszánsztól kezdve elő-előbukkanó, egymáshoz laza szálal kötődő „reformmotívum-láncolat”-ként értelmezni. (Oelkers, 1992)

A fenti példák talán elegendőek arra, hogy érzékeltessék: az apák szerepe a 19. századi polgári családmodellben megváltozott. A változás kettős, egymással ellentétes irányú mederben haladt. Társadalmi okok miatt ismét megjelentek az autoriter, távolságtartó apai szerep-elemek, de egyre többször bukkantak fel a gyermek fejlődése iránt szenvedélyes érdeklődést mutató, a gyereknevelés hétköznapi teendőiből is részt kérő család-apák. Az előzőekben bemutatott források azt igazolják, hogy bizonyos polgári rétegekben ez az utóbbi tendencia erőteljesebben érvényesült: az apák új szerepe egyre általánosabbá vált a modern európai családokban.

Jegyzet

(1) Binder Laura cikksorozatának részletesebb elemzése olvasható Nóbik Attila *A gyermek a dualizmus iskolái és a család hatókörében* című tanulmányában.

Irodalom

- Bain, A. (1912): *Neveléstudomány. I–II.* (Fordította Szemere Samu) A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- Binder Laura (1880): A természet és az anya. *Család és Iskola*, VI. 70–72., 77–79., 90–91., 99–100., 110–111., 125–127., 141–143.
- Erdődi János (1889): *Neveléstan* (Második, átdolgozott kiadás). Kiadja Lauffer Vilmos, Budapest.
- Felméri Lajos (1870): *Úti levelek Skóciából*. Budapest.
- Felméri Lajos (1875): Útazás a szobában. *Néptanítók Lapja*, VIII. Buda-Pest. 38–42., 225–227., 247–248., 267–270., 291–292., 316–319., 344–346., 366–369., 384–387., 400–402., 421–426., 440–445.
- Felméri Lajos (1877): A természetten elemei a játéktéren. *Néptanítók Lapja*, X. 10–14., 33–37., 65–71., 21–125., 196–201., 213–219., 408–413., 436–440., 478–481., 496–499.
- Felméri Lajos (1881): *Az iskolázás jelene Angolországban. I–II.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Fertig, Ludwig (1984): *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1660 bis 1900.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Hegedűs István (1875): *Menj, nincs időm! Család és Iskola, Nevelés és oktatásügyi szakközlöny szülők, nevelők, kisdiednevelők, tanítók és a neveléstűgy barátai számára.* Kiadja a Kolozs megyei Tanító-testület. I. 33–34.
- Hegedűs István (1877): Gyöngédség és tekintély. *Család és Iskola*, III. 29–31., 38–40., 46–48., 53–54.
- Köte Sándor (1997): *A hazai neveléstudomány tudományelméleti kérdései.* OPKM, Budapest. 78.
- Legouvé, E. (1878): *Atya és fiú a tizenkilencedik században.* (Fordította Feleki József) Franklin Társulat, Budapest.
- Legouvé, E. (1885): *Leányaink és fiaink.* (Fordította Feleki József) Franklin-társulat, Budapest.
- Locke, J. (1914): *Gondolatok a nevelésről.* (Fordította Mutschenbacher Gyula). Kiadja a Katolikus Középiszkolai Tanáregyesület, Budapest.
- Némethy András – Ehrenhard Skiera: *Reformpedagógia és az iskola reformja.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999.

- Oelkers, Jürgen (1992): *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. Juventa Verlag, Weinheim – München. Zweite Auflage.
 Pukánszky Béla (2001): *A gyermekkor története*. Műszaki Kiadó, Budapest.
 Pukánszky Béla (2002): *A tizenkilencedik század gyermekfelfogása. Iskolakultúra, 2.*

Az
Új Pedagógia Szemle
 február havi tartalma

Konferencia – Értékelés és minőség a közoktatásban

- Környei László: A mérés és értékelés oktatáspolitikai funkciói
 Halász Gábor: Hazai és nemzetközi törekvések az iskolai értékelés rendszerében
 Mátrai Zsuzsa: A standard vizsgáztatás tapasztalatai Nagy-Britanniában
 Báthory Zoltán: A rendszerszintű oktatási felmérések néhány tanulsága
 Csapó Benő: A tudáskonceptió változása: nemzetközi tendenciák és a hazai helyzet
 Horváth Zsuzsanna: Reflexiók a tanórai értékelésről
 Liskó Ilona: A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának minősége

Tanulmányok

- Géczi János: A neveléstudomány történeti dimenziói
 Búcsú Szabenyi Péterrel

Világtükör

- Mihály Ildikó: Diagnózis az iskoláról

Kritika-figyelő

- Közös gondolkodás a nevelésről – nem csak osztályfőnököknek – Szekszárdi Júlia és Schüttler Tamás beszélgetése
 Árkos Iván: CD-ROM-ok az oktatásban „Encyclopaedia Humana Hungarica” sorozat (1. rész)
 Tanulmányok a megújuló történelemtanításról (Csoma Gyula)
 Kooperatív tanulás (Földes Petra)
 Új tantárgy – új tankönyv (Nemes György)
 Komplex iskolakutatás (Sántha Kálmán)
 Egyszemélyes enciklopédia (Horánszky Nándor)

TKA-melléklet

- Az európai gyakorlathoz illeszkedő munkaerő-piaci készségigény-felmérés a magyar oktatás-képzés fejlesztése szolgálatában – 2001. július-december

KOMA-melléklet

- Összefoglaló a KOMA XXXVIII. pályázatáról – Pedagógiai innováció roma gyerekeket is nevelő intézményekben
 A pedagógusok és a szociális szféra együttműködése a pályázat tükrében – Beszélgetés a Miskolci Családsegítő Szolgálat munkatársaival (Földes Petra)
 A pályázaton nyertes pedagógusok felkészítő tréningjének programja
 „Ahhoz, hogy valaki egy ilyen programra pályázzon, nemcsak szakmai elkötelezettség, hanem szociális érzékenység is kell” – Nyerges Tibor felelős kurátor köszöntője és bevezető előadása
 Kocska Ágnes: A roma kisiskolások foglalkozásainak tapasztalatai
 Tóth Józsefné: „Tanulás a családtól” program